

KIRKEHISTORISKE STUDIER

III. række nr. 7

*udgivet af Institut for Kirkehistorie
Københavns Universitet*

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

De fromme og jøderne

*Holdninger til jødedom og jøder
i Danmark i pietismen (1700-1760)*

Efterfølgende uddrag af bogen er udsøgt og sammensat af:

Johannes Melchior Jensen

Sognepræst emeritus

Efter forudgående aftale med og tilladelse fra bogens forfatter
Nykøbing Falster den 1. marts 2005.

Jøders overgang til kristendom.

Fremgangsmåden ved ansøgningernes behandling

Allerede i slutningen af 1600-tallet havde enkelte jøder anmeldt sig som proselytter og ved dåb blevet optaget i den kristne kirke. Det fortsatte i 1700-tallet, og da der i århundredets første årtier havde været tale om en række tilfælde - omkring 30 - besluttede regeringen at lægge fremgangsmåden i faste rammer.

Men et nyt problem viste sig, da en jødisk familie, som boede på landet anmeldte sig til konversion. Denne sag giver nye interessante indblik i synet på de jødiske proselytter, i den overraskende holdning hos den lokale bondebefolkning og hos sognepræsten, og af meningsudvekslingen mellem J.L. Holstein og Peder Hersleb får vi suppleret vor viden om disse to centralt placerede mænds opfattelser, ikke mindst er Holsteins forslag til finansiering af sådanne proselytter interessant.

I begyndelsen af 1755 meddelte sognepræst *Jacob Bagger, Skamstrup*, biskop Peder Hersleb, at han havde fået *Een Embeds-Sag af stor Vigtighed*, til hvilken han måtte udbede sig biskoppens vejledning: en jøde *Jochum Wulf*, som i 2-3 år havde boet i Søndersted sogn, havde netop (d. 4/1) henvendt sig til ham og erklæret, at han, hans hustru og seks børn *agtede at antage den Christelige Religion og derudi at lade sig undervise*. Bagger havde været skeptisk og ment, at det skyldtes det kgl. reskript fra 1754, som forbød jøder at opholde sig på landet (jf. s. 118), og at Wulf således havde *urene Hensigter*, men han havde oplyst, at han allerede for næsten 10 år siden havde haft det ønske, og at han ved sin første ankomst til Danmark for flere år siden havde opsøgt biskop Peder Hersleb og meddelt samme ønske, hvilket han dog igen måtte opgive, da hans hustru nægtede at følge ham i denne konversion. Men nu havde hun skiftet mening og erklæret dette over for Bagger. Tilmed havde Bagger fået Wulf til at gentage dette, da han en dag havde besøg af sin nabopræst David Plesner. Bagger mente, at dette var så vigtig en sag, at han personligt ville opsøge biskoppen i København, og han spurgte, om *jøden* skulle rejse med, om han skulle ansøge kongen i Wulfs navn, og om han måtte undervise dem, og hvad han i det hele taget skulle foretage sig.

Biskop Peder Hersleb kunne bekræfte, at Wulf tidligere havde henvendt sig og gav nu anvisninger for, hvordan der skulle ansøges, men tilføjede, at der ikke var meget håb om økonomisk støtte. I Jochum Wulfs ansøgning til kongen (d. 19/1 1755), som er skrevet af Jacob Bagger og underskrevet på hebraisk af Jochum Wulf, oplyses det lidt dunkelt, at han for flere år siden havde besluttet at blive kristen. Han var derfor for tre år siden rejst til Danmark "for at rive sig løs fra det, som forhindrede ham i dette forehavende". Uden nærmere forklaring meddelte han, at omvendelsen alligevel ikke blev til noget dengang, men nu skulle det være. Med hustru og seks børn ønskede han at gå over til kristendommen, og han bad om, at sognepræst Jacob Bagger, Skamstrup, måtte udpeges som deres underviser, dels fordi familien boede i hans sogn, dels fordi de havde en særlig fortrolighed til ham. Hvordan familien var landet i Skamstrup (Holbæk amt) oplyste han ikke. I den erklæring, som biskop *Peder Hersleb på* Kancelliets anmodning indsendte (d. 8/2 1755), udtalte han som så ofte før sin skepsis. Det var utvivlsomt forbuddet mod, at jøder måtte drive handel på landet, som bevirkede, at talrige jøder ønskede at blive kristne, mente han og kunne oplyse, at Jochum Wulf for tre år siden havde anmeldt sig hos ham for at konvertere, men efter at alle foranstaltninger var truffet, havde han gjort sig "usynlig". Hersleb havde dog åbenbart i sin tid ment, at Wulfs ønske om at blive kristen var alvorligt ment, og det gjorde han vel stadig, og da han anså sognepræsten i Skamstrup Jacob Bagger for at være en "fornuftig og duelig" præst til undervisningen af den jødiske familie, var der for ham at se denne gang "håb om bestandighed". Han kunne derfor foreslå, at ansøgningen blev imødekommet, forudsat at man kunne finde en løsning på det økonomiske problem. Biskoppen anede ikke, hvordan det skulle kunne lade sig gøre, at man i landsbyen Skamstrup skulle kunne underholde en familie på 8 medlemmer i undervisningstiden, for kirken tilhørte godsejeren generalinde von Eynden, og den kunne ikke betale. Han forespurgte derfor, om man kunne tage af de indsamlede midler til *Den jødiske Proselytfond*. Men dette afviste Holstein. Hvis man allerede nu begyndte at tage af disse midler, ville der ikke

blive opsamlet en fond. Han bad derfor biskoppen overveje, om det ikke var bedst at flytte hele familien til København.

Som i andre tilfælde mente Peder Hersleb, at det var en dårlig ide, da det ville være "en utålelig byrde" for enhver københavnsk kirke. Alle kirker havde allerede haft jødiske proselytter at underholde, dog undtagen Holmens og Trinitatis og Vor Frue, som kun havde haft en i ganske kort tid. Hersleb, som havde haft sognepræst Jacob Bagger inde til samtale, kunne nu supplere oplysningerne om familien Wulf. De havde lejet en bolig, som hørte under herregården, og det ville være meget mere bekosteligt med hus og forplejning at lade dem bo i København, hvor de i øvrigt også skulle gå med andre klæder. Desuden var de afholdte af den lokale bondebefolkning, således at børnene frit kunne gå i skole der blandt bønderbørnene. Sognepræst Bagger havde over for biskoppen talt den jødiske families sag. Han havde også oplyst, at de naturligvis ønskede at blive på landet, og at Wulf efter dåben ville tage borgerskab i Kalundborg eller i Holbæk. Under samtalen havde Hersleb meddelt Bagger, at familien højst kunne regne med at få 1 rdl eller måske 2 rdl pr. uge i undervisningstiden, men Bagger havde sagt, at det måtte de så nøjes med, og han regnede med, at de ville kunne få noget understøttelse også fra herregården, ja manglede der noget, ville sognepræsten selv tigge noget til dem hos bønderne. På denne baggrund erklærede J.L. Holstein da, at det nok var bedst, at familien blev på landet, og han bad derfor Peder Hersleb om at sørge for deres underhold, så det blev det højest mulige.⁵⁶

Dermed var ansvaret for den jødiske proselytfamilies underhold placeret hos biskoppen, og det kunne han ikke affinde sig med. I en nu tabt skrivelse meddelte han Holstein, at han "aldeles ingen udveje eller midler har til de otte personer", for det, de kunne få fra herregården og bønderne, ville kun udgøre et beskedent tilskud.

Enten hos biskoppen eller hos Holstein dukkede nu den tanke op, at man skulle undersøge, hvordan det egentlig forholdt sig med Wulfs ophold i Skamstrup. Biskoppen skulle indberette til Kancelliet, om Wulf havde kunnet slå sig ned og leje hus på godset *som jøde*, altså før han havde besluttet at gå over til kristendommen. For dersom dette var tilfældet, så havde man handlet imod anordningerne om jøders ophold, og det kunne man kun undskylde, dersom man i det mindste havde haft håb om den jødiske families omvendelse til kristendom. Konklusionen blev derfor for Holstein, at det måtte påhvile godsejeren, fru generalinde von Eynden, at betale både for familiens undervisning og underhold, for den jødiske families optagelse på godsets område ville "ellers" ikke kunne accepteres uden påtale. Biskoppen kunne derpå kun meddele sognepræst Bagger (d. 25/3 1755), at han nu tre gange forgæves havde ansøgt i Kancelliet om penge til proselytfamilien.⁵⁷

Sognepræst Bagger kunne nu oplyse, at ridefogeden på Frydendal gods havde udlejet et af godsets huse til familien Wulf, da de sidste år kom til sognet. Han mente ikke at have gjort noget forkert, da de havde opholdt sig så længe på egnen, uden at nogen havde påtalt det, og da der desuden var andre jøder "hist og her på landet". Desuden havde han i kontrakten iagttaget *paa det nøyeste hvad Skade der kunne være at befrygte i henseende til Religionen*. Bagger var overbevist om, at generalinde von Eynden, som han endnu ikke havde kunnet tale med, ikke ville modsætte sig dette, da han kendte hendes godhed mod fattige og trængende, og han bad nu biskoppen om lov til at anvende halvdelen af de midler, som var indsamlet til sognets fattige. På dette tidspunkt havde han for længst påbegyndt undervisningen af Wulf og hans hustru, ligesom de ældste børn allerede havde gået i den lokale skole i nogen tid. Han oplyste om undervisningens forløb (jf. s. 516) og oplyste, at han havde advaret dem imod at konvertere for vindings skyld. Tværtimod måtte de ikke forvente at få noget synderligt i underhold, men Jochum og Kælæh Wulf havde blot svaret, at han i mange år havde ønsket at blive kristen og mht. det økonomiske havde han ment, at *Gud hjælper os nok!* Bagger ville gerne over for biskoppen indrømme, at *baade Frygt og Glæde mødte hinanden hos mig*, da de henvendte sig til ham første gang, men nu var hans skepsis og tvivl borte, og han var overbevist om, at Gud ville hjælpe dem til en fast overbevisning om kristendommens sandhed. Bagger selv ville gøre alt, hvad han kunne i denne sag.

Efter disse oplysninger lovede biskop Peder Hersleb, at han *endnu* en gang ville ansøge Kancelliet om penge, og i sin fornyede ansøgning uddybede han Baggers oplysninger, idet han meddelte, at familien Wulf for 1-2 år siden sammen med *en hel sværm af jøder* slog sig ned hist og her i egnen omkring Søndersted og Undløse, hvor de havde opholdt sig uden tilladelse fra amtmanden eller anden øvrighed. Kort efter nytår 1743 havde Wulf ønsket at skille sig ud fra sine trosfæller og generalinde von Eyndens ridefoged havde stillet et hus til rådighed for familien, idet hun selv var bortrejst. Han mente ikke at have forsyndet sig, når blot den jødiske familie levede

stille blandt de kristne uden at vække forargelse med sin religion. Den lokale sognepræst Jacob Bagger, som "kendte generalindens sind" var enig i dette. Hun ville gerne "række dem hånden", når hun hørte, at det var alvor med deres ønske om at blive kristne. Sognepræsten var allerede begyndt at undervise familien og gentog, at det var alvor med deres ønske om at blive kristne. De ville forblive på landet, selvom det skulle koste dem sult, hunger og den yderste nød, men de bekymrede sig for børnene. Hersleb måtte igen spørge Holstein, om familien skulle have *assistance*, eller om de skulle klare sig selv. Han nævnte igen den mulighed at tage af de indsamlede midler til *Proselytfonden*, nemlig den del, som var blevet indsamlet i det pågældende herred. Men det drejede sig kun om godt 4 rdl, så han besvarede sit eget spørgsmål ved at mene, at det nok var bedst slet ikke at nævne dette!

Men i Kancelliet og i konseilet afslog man igen ansøgningen, og J.L. Holstein var gået videre med den tanke om finansieringen, som tidligere var blevet nævnt. Det skete nu ofte, at også jøder fra købstæderne og fra landet anmeldte sig for at gå over til kristendommen, og dette kunne man ikke nægte dem. Han bad derfor stiftsbefalingsmand Holger Scheel og biskop Peder Hersleb overveje, om man ikke kunne pålægge den proprietær, på hvis område, de befandt sig, at betale udgifterne til disse proselytters undervisning og underhold. Til gengæld skulle de omvendte jøder så tilhøre det pågældende gods "ligesom bønderfolk". Forslaget blev ikke overraskende - afvist af Holger Scheel, som efter at have konfereret med Peder Hersleb meddelte, at *vel neppe lade sig giöre og bliver altfor dyrt for een Proprietaire at underholde en offte temmelig talriig Jöde Familie, allerhelst jeg ikke seer, at han kunde have nogen Nytte deraf, at de tilhörte hans Gods, da de bekiendtlig ikke ere tienlige til Bönders brug og Arbeide*. Desuden ville "publikum" ikke vide af et sådant forslag, for der var megen fattigdom i købstæderne, og "bonden er desuden tilstrækkelig bebyrdet med udgifter". Holger Scheel så ikke anden udvej end foranstaltning af gaver og kirkelige kollekter til de pågældende.

Stiftsbefalingsmand Holger Scheel kunne dog ikke undlade at kommentere årsagen til denne jødiske families økonomiske uføre. Det skyldtes simpelthen, at de *ulovligt* opholdt sig på landet, for *dersom alle vedkommende ville giöre Deris Embede og efterleve de om Jöder udgangne Kongelige Anordninger, kunde ikke heller denne Casus existera i nogen Kiöbstäd udj Siällands Stift og mindre paa Landet, saasom ingen Jöde efter Loven sig der uden Kongelig Allernaadigste Tilladelse maa lade finde eller opholde*.

Og han fastslog direkte, at hvad ham selv og hans embede angik, så ville han *med mueligst Fliid* sørge for, at *ingen Jöde, som ikke paa en lovlig maade alletiider kand föde sig selv og fortiene Brödet, faar Tilladelse at boe i nogen Kiöbstäd*.

Naturligvis kunne Scheel ikke uden videre afvise kongelig majestæts vilje, så dersom det virkelig var hans tanke, at der skulle udgå et pålæg om, at proprietærer skulle affinde sig med en sådan udgift, så bad han om, at det nøje blev angivet, hvilket beløb og hvilken fremgangsmåde, man skulle anvende. Han ville dog endnu en gang advare mod en sådan ny praksis: det ville være mange proprietærer "besværligt", og det ville medføre, at *Landet end meere med Bettel Jöder og uformuende Familier blev opfyldt, end det allereede nu er*.

Biskop Peder Hersleb fik derfor igen af Holstein den besked (d. 14/5 1755), at *forbemelte Jöde Familie fra Skamstrup kand forflöttes her til Bjen og siden med dennem her som med andre i lige tilfælde forholdes*.

Biskoppen kunne derpå blot meddele sognepræst Bagger, at alle forsøg på at opnå hjælp i Kancelliet var mislykkedes.⁵⁸

Uanset regeringens hårde kurs havde man i Skamstrup kørt sit eget løb. Godsejerinde Vibeke Krag, Frydendal, sognepræst Jacob Bagger og lokalbefolkningen støttede den jødiske familie. Præsten sørgede for, at familien fik tilstrækkelige midler at leve af, de børn, som var i skolealderen, var for længst optaget i landsbyskolen, og kristendomsundervisningen af forældrene og de ældste børn, som Bagger og Korlp havde indledt allerede i januar fortsatte med uformindsket styrke (jf. s. 516). Sidst i maj måned kunne sognepræst Bagger berette indgående om undervisningens forløb, gentage, at familien Wulf ikke beklagede sig over den manglende støtte fra København, men helt forlod sig på Gud, og i juli var de efter Baggers mening efter en eksamen rede til at modtage dåben, hvilket blev gennemført d. 23. juli 1755.⁵⁹ Få måneder senere fik Jochum Wulf, som nu hed *Albrecht Fridrich Wulf*, borgerskab i Kalundborg, hvor han ville ernære sig ved småhandel til markeder, han flyttede siden til Holbæk, hvor sønnen blev købmand. Døtrene blev gift med andre købstadskøbmænd, og den

harmoniske indlemmelse i lokalbefolkningen, som var begyndt allerede medens familien endnu hørte hjemme i jødedommen, fortsatte, hvilket bl.a. ses deraf, at hustruen Wibeke Sophia (tidligere Kælæh) og datteren Birthe (tidligere Passa) blev gudmoder og fadder ved dåbshandlinger i Kalundborg.⁶⁰

Undervisningen

Der er ikke blevet givet generelle anvisninger for, hvordan undervisningen af de jødiske konvertitter skulle foregå. Det var, som det er omtalt i det foregående, præsterne ved de forskellige kirker, som fik pålagt undervisningen, men de kunne delegere den ud til teologistuderende eller til kirkens kateketer eller til "skoleholdere", selvom de naturligvis beholdt ansvaret og overopsynet med undervisningen. Hver lærer kunne tilsyneladende tilrettelægge den, som han ville, men ikke overraskende skulle den vel i det mindste omfatte stoffet fra Den lille Katekismus. Et enkelt sted giver biskop Peder Hersleb et ganske kort og koncist svar på spørgsmålet om, hvad proselytundervisningen skulle omfatte: proselytten skal lære at forstå *ordinem salutis* (frelsens rækkefølge, hvorledes mennesket frelses) og *kunne bevise, at Messias er kommet*.¹⁰⁸ Det er dog også muligt at få et vist indblik i undervisningen i nogle af enkeltsagerne.

Derimod ved vi en hel del om sognepræst Jacob Jacobsen Baggeres undervisning af proselytfamilien *Wulf, Skamstrup*, fordi Bagger indsendte til biskop Hersleb en detaljeret beretning om forløbet. Undervisningen, som strakte sig over perioden fra februar til juli 1755, kompliceredes af, at manden og hustruen hverken kunne læse eller tale dansk, så undervisningen omfattede også dette, ligesom tilfældet var med proselytfamilien i Næstved (s. 451f). Bagger havde lavet en gennemtænkt plan for undervisningen, og i de første 7 uger gennemgik han med dem flg. temaer mundtligt:

Menneskehedens almindelige syndstilstand (*Den elendige Tilstand, alle Mennisker fødes udi til Verden*).

At Gud har skabt mennesker til en langt herligere tilstand.

Hvorledes menneskene er endt i denne elendige tilstand, og hvor umuligt det er for mennesker at overholde *Guds Lov* og blive salige ad den vej.

På denne baggrund påvistes, hvor nødvendigt, det var for mennesker *at faae en Frelsere og saaledes blive salige*.

Hvorledes denne frelser skulle være både sand Gud og sandt menneske. Her anvendte Bagger som grundlag Matthæusevangeliet.

Jacob Bagger *forklarede disse Sandheder* for dem, og han lod derpå *Monsr. Peder Schade Korlp, en gammel Theologiæ Studiosi*, som havde været degn i St. Jørgensbjerg - siden blev han degn i Hørby - og som boede hos Bagger - gennemterpe dette stof med dem. Samtidig fik han pålagt at lære forældrene at læse og tale dansk.

Et led i proselytundervisningen måtte efter Baggeres opfattelse være proselytternes deltagelse i gudstjenesterne, hvilket han anmodede dem om - ligesom tilfældet også var med proselytterne i Næstved og andre steder - og det, de her fik at høre, blev gentaget for dem om mandagen. Bagger anså det for særligt påfaldende, at da Wulf første gang deltog i gudstjenesten (fastelavnssøndag d. 9/2 1755) hørte han ordene "Denne er min søn, den elskede, i ham har jeg velbehag" (Matth. 3,17), og han kunne i øvrigt meddele, at forældrene og de tre ældste børn, som også gik i skole, aldrig forsømte en eneste gudstjeneste.

Efter påske indledte Bagger anden del af sin undervisningsplan, hvor han som grundbog anvendte den tyske pietist J. Rambachs bog *Saliggørelsens Orden*, "forfattet i 26 spørgsmål for de meget tungnemme og gamle", men han måtte erfare, at der gik næsten 5 uger, "inden de fattede og lærte dette lidet" selvom de blev undervist både formiddag og eftermiddag, og selvom de nu skulle have lært selv at læse i bogen. Bagger blev derfor nødt til at supplere Rambachs bog, og det gjorde han ved at fremstille den kristne tros lærdomme i kortest mulige form således, at han samtidig *havde mine Tanker fæstet paa Hoved Vildfarelserne i dend jødiske Religion*. Til undervisningen skrev han nu selv en lille håndbog, som han anvendte om formiddagen, og den fik Peder Korlp derefter, så han kunne terpe formiddagens stof med dem om eftermiddagen.¹¹¹

1. Troer du at det er en Gud?
Ja; jeg troer, at der er en sand Gud til,
 Marc. 1, 32.
2. Hvad hedder denne ene sande Gud?
 Fader, Søn og Hellig Ånd, Matth.
 28, 19.
3. Hvad Got har Faderen særdeles gjort dig?
 Han har skabt mig.
4. Hvad har Sønnen gjort dig?
 Han har igienløst mig.
5. Hvad har den hellig Ånd gjort dig?
 Han har helliggjort mig.
6. Hvorledes har Gud skabt Mennesket?
 Gud skabte Mennesket i sit Billede,
 vilst, retfærdigt, helligt og udsdeligt,
 1 Mos. B. 1, 27. Eph. 4, 24.
7. Er da Mennesket forblevet i denne salige
 Tilstand?
 Nej; det er formeddelt Satans Forfø-
 relse affalden fra Gud til Udydighed,
 1 Mos. B. 3, 13.
8. Hvad Tilstand har da Mennesket ved dette
 Affald styrret sig ubi?
 I en høist elendig og usalig Tilstand.
9. Hvort bestaer et Menneskes Ulyksalighed?
 Deri, at han har revet sig løs fra Gud,
 og forenet sig med Satan, Ef. 59, 2.
 Eph. 2, 2.
10. Hvad har Satan gjort Mennesket til?
 Til

- Til en Synder og Guds Fiende, Col.
 1, 21.
11. Hvad har saadan en Guds Fiende
 i Evighed at vente sig?
 En uafslædig Pine, Matth. 25, 46.
12. Har Gud da ladet Mennesket ligge
 i denne Elendighed uden Hjælp?
 O nei! han har efter sin evige Naade
 lovet og sendt dem en Frelser.
13. Hvo er denne Frelser?
 Hans eneste Søn, sand Gud og sand
 Menneske, Gal. 4, 4.
14. Hvad hedder denne Frelser?
 Jesus Christus.
15. Hvad har han gjort til at forsøse os?
 Han har ved sin fuldkomne Udydighed
 opfyldt Loven for os, og med sin blodige
 Død paa Korset betalt for vor Synder
 Skyld.
16. Kunde denne hans Udydighed og Død
 være en gyldig Betaling for vore
 Synder?
 Ja; fordi han var en sand Gud og et
 sand Menneske. Derfor kaldes han og
 Lovens Ende, og hans Blod er dyrebart
 Blod, som renser os af al Synd, 2 Cor.
 5, 19. Rom. 10, 4. 1 Petr. 1, 19.
 1 Joh. 1, 9.
17. Hvad har han nu dermed forhvervet os?
 Guds Naade og det evige Liv.
18. La

Ill. nr. 24. Johannes Jacob Rambachs til dansk oversatte håndbog "Saliggørelsens Orden, forfattet i sex og tive Spørgsmaal for de meget Tungnemme og Gamle" var en af de bøger, som præster anvendte i undervisningen af jødiske proselytter. Her et opslag fra den danske udgave fra 1760. (Det Kgl. Bibl.)

I april kunne Bagger meddele biskoppen, at både han og Korlp underviste de voksne og børnene flere gange om dagen, og forældrene kunne nu læse "nogenlunde" - med børnenes læsning gik det meget bedre - og synge en salme med efter bogen, men "det falder dem noget tungt" at lære stoffet udenad, men han havde mærket "tegn til gode bevægelser" hos dem, når han havde gennemgået kristendommens lære med dem. De havde ikke forsømt en eneste prædiken. Bagger mente dog nok, at de lagde for megen vægt på selve "det udvortes" i gudstjenesten, men dette skyldtes utvivlsomt vanen fra "deres forrige religion." Sidst i maj mente Bagger, at de på deres "enfoldige" måde var blevet overbevist om *Jesu Christo, den sande Messias og saligheden ved ham, skønt de ej udenad kan sige beviserne af Skriften, så kan de dog ved Spørgsmaal føres dertil, ja kan i Bibelen selv læse dem og sammenligne med Spaadommene i GT*. Men han havde måttet konstatere, at de næppe kunne lære noget udenad. Som eksempel nævnte han, at "det med Kvindens Sæd" (dvs. 1. Mosebog 3,15) var de næsten to dage om at lære, og Bagger måtte først "analysere" det for dem. Som undskyldning for dem kunne tjene, mente Bagger, at de var gamle (40 og 42 år), at de i deres ungdom ikke havde været vant til at læse, og at de ikke beherskede det danske sprog. Denne intensive undervisning bar frugt. Forældrene lærte at læse både i Rambachs bog og i Bibelen, og de forstod og kunne gøre rede for grundsandhederne i kristendommen. De ældste børn var også til stede ved undervisningen, selvom de også skulle passe deres skolegang, og Bagger og Korlp bragte det så vidt, at den ældste søn (13 år) kunne gøre rede for det samme som forældrene og de to ældste piger (11 år og 9 år) for Rambachs bog og en del af de andre punkter, bl.a. læren om dåben. De to mindste piger (7 år og 5 år) var også i stand til "efter deres alders måde at gøre rede for nogle få sandheder".¹¹²

Et par måneder senere var den store proselytfamilie *Wulf i Skamstrup* også rede til dåb, og biskop Peder Hersleb sendte sognepræst J. Bagger en vejledning for overhøringen, som ganske lignede den ovennævnte: 1) Den lokale provst samt en anden præst skal overvære, at den præst, Bagger, som har undervist familien, overhører dem i kristendomskundskaben, *dog kun kortfattet, i de vigtigste hovedstykker, i hvilke Kristendommen afviger fra Jødedommen*. Hele handlingen skal kun vare en halv times tid, hvorefter *denne siddende Ræt* kender dem duelige til at modtage dåbens sakramente. 2) Derefter skal proselytterne afgive løfte og forsikring om, at de vil udvise bestandighed i den kristne lære, og at de vil *pryde den med et kristent Levned og Taalmodighed i at bære Kristi Kors etc.* 3) De skal oplyse deres *jødiske* navne og direkte erklære, at de ønsker at blive døbt, og de navne, som de nu vil antage, skal anføres. 4) Det hele skal indføres i *Ministerialbogen*, idet også dato og tilstedeværende nævnes. Det skal underskrives af provsten og begge præster og proselytterne, *dersom de fem kan skrive*. 5) Efter en formaning til dem og et udtalt ønske for dem, sendes proselytfamilien bort. Sognepræsten kan selv vælge faddere og vidner eller udpege dem, proselytterne ønsker, han kan selv fastsætte tidspunkt for dåben, men skal meddele dette forud ved en gudstjeneste, så den lokale menighed er orienteret om den. Biskop Hersleb mener, at det ville være bedst, om man afholdt dåben en hverdag, en onsdag fx, *dersom ikke Høhøsten skulle forhindre Menigheden i at komme i kirken*, men kan dog gerne flyttes til sidst i måneden. Til sidst udtrykker biskoppen sit ønske om, at Gud vil *give disse nye Christne en sand Igienfødsel, at de saa nu have hørt og lært Christum, at der er Sandhed i ham, og at de nu vandrer i Sandhed*.¹¹⁸ *I sin indberetning til biskoppen fra efteråret 1755 viste Bagger, at man havde fulgt biskoppens anvisning, men den var blevet uddybet noget: 1) Bagger havde indledt handlingen med at spørge proselytfamilien, om de frivilligt havde ønsket at blive undervist i kristendom for at blive kristne, og om de nu agtede at gøre rede for deres tros bekendelse. 2) Efter at de havde svaret bekræftende sang man salmen I Jesu Navn skal ald vor Gierning skee. 3) Bagger holdt derpå en kort tale til dem ud fra 1. Kor. 2,2 "Thi jeg havde fattet det forsæt ikke at vide af noget andet, medens jeg var blandt jer, end Jesus Kristus og det som korsfæstet." 4) Derefter foregik selve overhøringen, som endte med, at de blev fundet værdige til dåb. 5) Spørgsmålene om de ønskede ved dåb at blive indlemmet i Kristi menighed, om de ville frasige sig den jødiske vantro og love altid at forblive kristne i tro og levned og være rede til tålmodigt at finde sig i lidelser blev stillet af provsten, E.C. Benzon. 6) Navnene og referat af overhøringen blev indført i kirkebogen og underskrevet.*¹¹⁹

Således kunne man i *Skamstrup-Frydendal Kirkebog* konstatere, at Joachim Wulf, hans hustru Kælæh og fem børn - det sjette barn var spæd og kunne endnu ikke tale, noteredes der - havde god grund og oplysning om den kristne tro, at de inderligt begærede dåben og indlemmelsen i den kristne menighed, og de havde med mund og

hånd forpligtet sig til *at afsige og forkaste til evig tid den jødiske Vantro, som de hidtil havde været udi og at stadig til deres død at blive ved den kristne lutherske Troes Bekiendelse*, som de nu var blevet undervist i og havde gjort rede for. De lovede endvidere at leve et kristeligt levned og i tålmodighed at bære det kristne kors og være Kristi sande efterfølgere. Familiens navne og aldre og de "kristennavne", som de ville antage, noteredes, og hele beretningen blev underskrevet af provsten i Tuse herred Echard Christopher Benzon, Kundby, Baggers nabopræst David Plesner, Jyderup og Holmstrup, og af Bagger, hvorefter Joachim Wulf noterede sit navn på hebraisk. Selve dåbshandlingen blev fastsat til d. 23/7 1755.¹²⁰

Overhøringen af andre proselytter meddeles kun ganske kortfattet. Biskop Ludvig Harboe oplyser således i 1757 over for stiftsprovst Henrik Bützow, at *proselytten Lazarus Levi, som den 10/8 var her i bispegården og blev eksamineret i de sandheder, som hører til vor evangeliske lutherske religion, er efter den 17/8, efter aflagt trosbekendelse, i den tyske S. Petri kirke ved dåben blevet indlemmet i vor evangeliske kirke. Konsistorialråd Rohn har døbt ham...* Også ved dåben af den 23-årige *Ruben* i Budolfi kirke, Aalborg (1756), noteres det i kirkebogen, at han blev døbt af sognepræst Gudme efter at have aflagt *grundig og færdig prøve på sin kundskab i den evangeliske-lutherske religion.*¹²¹

Dåben

Selve **dåbshandlingen**, som fulgte efter den veloverståede eksamen, foregik som regel i særdeles højtidelige og fornemme rammer. Den skulle både udtrykke kirkens glæde over, at man havde kunnet omvende endnu en af jøderne og indlemme hende eller ham i den kristne kirke, og det skulle samtidig være en magtdemonstration fra kirkens side, et signal til de endnu uomvendte jøder - for andre ikke-kristne var der ikke tale om i Danmark - om, hvor strålende en modtagelse, de også ville få, dersom de gjorde ligeså. Dåbshandlingen var således samtidig en missionerende handling. Det er forklaringen på, at fadderne til den nyomvendte jøde som regel blev hentet fra samfundets højeste tinder, hvilket også medførte, at den nydøbte kunne regne med at modtage ganske betragtelige gaver i form af kontante pengebeløb fra fadderne.

Sognepræst Baggers dåb af proselytfamilien *Wulf, Skamstrup (1755)*, som efter biskop Peder Herslebs opfordring foregik ved en gudstjeneste en onsdag, bestod af flg. led:

- 1) Prædiken over 1. Pet. 3,21.
- 2) En særlig tale til proselytterne, *Opmuntringstalen*, ud fra Ap. Gern. 2,38-39 ("Omvend jer og lad jer døbe...").
- 3) En offentlig gentagelse af det tidligere afgivne løfte om *dend forrige Vantroes Afsigelse og dend Christelige Religions alvorlige Antagelse*.
- 4) Proselytterne skulle derpå fremsige trosbekendelsen, hvorefter sognepræsten foretog endnu en overhøring af dem i trosbekendelsen.
- 5) Selve dåbshandlingen.
- 6) Sognepræsten holdt derpå en særlig *Formaningstale*, hvor han tog udgangspunkt i 2. Kor. 1, 1.

Både før 1700¹²⁹ og i de tilfælde, vi har kendskab til i denne periode, var det i reglen socialt højt placerede mennesker, som stod **faddere** ved de jødiske proselytters dåb. Dette skyldtes både den opmærksomhed, som man ønskede proselytdåben skulle have og dels, at fadderne skulle give den nydøbte pengegaver.

Den meget lange række af faddere ved familien *Wulfs* dåb i *Skamstrup (1755)* blev i beretningen inddelt i tre grupper, nemlig "fremmede", hvortil hørte de præster, som havde deltaget i overhøringen, og landsdommer von Bergen, et par handelsmænd, Ottho og Christian Langemach fra Kalundborg, stud. jur. Hans Langemach og degnen Korlp, som havde medvirket ved undervisningen. Den anden gruppe var mennesker fra Frydendals sogn, bl.a. Beata Sophia Kruse og ridefoged Schmit fra Frydendal gods og birkedommer, birkeskriver og møller fra Torbenfeld. Endelig var der folk fra Skamstrup sogn, nemlig ikke færre end "de fleeste Mænd af Skamstrup Bye."¹³⁴

Et vigtigt led i jødiske kvinders og mænds overgang til kristendommen var deres **navneskifte**. Konvertitten opgav sit jødiske navn og fik et nyt "kristent" navn. Det jødiske navn - fx Abraham, Isaac, Moses, Levi, Aron, Salomon, Esther, Rebekka - tilkendegav netop tilhørsforholdet til jødedommen som religion, til den jødiske slægt og til hele det jødiske miljø, og ved at opgive navnet demonstrerede man effektivt, at man tog afstand fra alt dette. Til gengæld skulle konvertitten udstyres med et navn eller flere, som kunne vise, at hun eller han netop var fuldgyltige medlemmer af det kristne samfund. Man kunne fx anvende navne, som kunne udtrykke glæden over at være blevet kristen eller overbevisningen om kristentroens sandhed, eller som udtrykte vigtige elementer i det kristne fromhedsliv, som bl.a. Friedrich Christian *From* (1722), eller Anthon Christian *Gotlob* eller Christoph *Siegreich* (1736), meget yndet var også *Christian* (Kristus, kristen), men oftest blev konvertitterne opkaldt efter kongeparret eller efter personer fra hoffet, eller fra den øverste administration eller efter enkeltpersoner, som havde været eller kunne tænkes at blive velyndere.

Efter dåben skulle proselytterne fortsat undervises i nogen tid, idet de nu skulle forberedes til deres første **altergang**. Det er ikke muligt at se, hvorledes denne forberedelse foregik i enkeltheder, men det blev rimeligt nok den præst, som havde stået for undervisningen, som også skulle tage sig af dette.

Ligeledes oplyste sognepræst Bagger, Skamstrup, at han efter familien *Wulfs* dåb undertiden gik hen til dem *for end ydermeere at tale med dem og i sær at undervise dem i dend Lærdom om Alterens Sacramente*. Da forældrene den 10. oktober, altså fire måneder efter dåben, spurgte om de måtte deltage i altergangen næste gang, sognepræsten holdt en sådan, accepterede han og aflagde derpå besøg hos dem hver eneste dag, indtil han antog dem til *Skriftemålet* lørdag den 18. oktober sammen med andre fra menigheden, hvorefter de deltog i nadveren om søndagen.¹⁴³

I forbindelse med dåb af de jødiske konvertitter skal også nævnes **konfirmationen**, som ved kgl. reskript var blevet indført i kongeriget i 1736. Kun ganske enkelte steder omtales konfirmationen i denne forbindelse, og det er for beskedent til, at man kan sige noget bestemt om sammenhængen.

Skema over proselytansøgernes navne, alder, oprindelsessted, undervisere, kirke, erhverv og evt. dåb.

I skemaet bringes oplysninger fra det kildemateriale, som denne fremstilling bygger på om de jødiske personer, som ønskede at blive kristne. Skemaet er ikke fuldstændigt. Først i 1744/45 fastlagdes fremgangsmåden for proselytansøgningerne, som medførte, at hver enkelt skulle kunne findes i Danske Kancellis *Suppliqveprotokoller* (jf. s. 420), men dette er ikke altid tilfældet, og desuden er oplysningerne fra perioden før denne bestemmelse ofte tilfældigt bevarede. Kildegrundlaget er først og fremmest de nævnte *Suppliqveprotokoller* samt Danske Kancellis *Sjællandske, Fynske og Jyske Tegnelsesprotokoller*. Hertil kommer *Dåbsprotokoller* fra de relevante kirker, som dog heller ikke er bevaret fuldstændigt. Skemaet opregner således de proselytansøgere, som det *mindst* drejede sig om i tiden 1700-1760. I skemaet er opført de jødiske mænd, kvinder og børn, som ønskede at blive kristne, og som blev døbt eller som af forskellige grunde opgav undervejs.

Navn Alder Baggrund	Kgl. befaling om proselyt- undervisning	Kirke Underviser	a) Dåbsdato b) Kirke og dåbspræst c) Proselyttens nye "kristennavn" d) Erhverv e) Diverse oplysninger
83. Nachmann Wulf, f. i Persekel, Mark Branden- burg. Bor i Skamstrup v. Holbæk	Oversekretær J,L Holstein til biskop Peder Hersleb, 22/2 1755	Skamstrup kirke Jakob Bagger, sognepræst Bistand af teolo- gistud. Peter Schade Korlp	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) <i>Albrecht Friederich</i> d) Var handelsmand, vil efter dåb tage borgerskab i Holbæk el, Kalundborg. e) Ansøgte allerede i 1752, men sprang fra dengang"
84. Kähläh, hustru til Nachmann (nr. 83), 42 år	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) Wibeke Sophia d) e)
85. Wulf, ca. 13 år, søn af Nachmann og Kähläh (nr.83 og 84)	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kire, Jakob Bagger c) Peder d) e)
86. PØ datter af Nachmann og Kähläh (nr. 83 og 84), 11 år	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skampstrup kirke, Jakob Bagger c) Bartha Cathrina d) e)
87. Maria, datter af Nachmann og Kähläh (nr. 83 og 84), 9 år	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) Karen d) e)
88. Hanna, datter af samme, 7 år	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) Beata <i>Sofia</i> d) e)
89. Sarah, datter af samme, 5 år	Samme som nr. 83	Samme som nr. 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) Mette Amalia d) e)
90. Levin, søn af samme, 2 år	Samme som nr. 83	Samme som nr., 83	a) 23. juli 1755 b) Skamstrup kirke, Jakob Bagger c) Joachim <i>Hartvig</i> Johan d) e)